

РОЗДІЛ І. М. Я. Грот у стінах Новоросійського університету

(Хмарський В. М., Музичко О. Є.)

У лютому 1883 р. до Одеси надійшли дві телеграми з Києва від одного й того адресанта – декана історико-філологічного факультету університету Св. Володимира видатного історика-україніста професора Володимира Боніфатійовича Антоновича. Торкались вони однієї особи – Миколи Яковича Грота. Перша з них, від 11 лютого, на ім'я професора імператорського Новоросійського університету (далі – ІНУ) Олександра Олександровича Кочубинського («Диспут Грота закінчено. Визнано доктором»). Друга, від 28 лютого, на ім'я ректора ІНУ Семена Петровича Ярошенка («Засвідчую, що рада університету Св. Володимира визнала ступінь доктора філософії професора Ніжинського інституту Миколи Грота»)¹. Як виявилось, пов'язане це було з інтересом ІНУ до особи молодого й здібного науковця.

1.1. ШЛЯХ ДО ОДЕСИ

Доля відміряла Миколі Яковичу Гроту небагато – він помер на 48-му році життя, яке було наповнене невтомною працею і злетами наукової думки у царині гуманітаристики, насамперед у філософії та психології. Всі біографічні нариси, від некрологів до сучасних статей² дають нам підстави уявити його короткий життєвий шлях у межах трьох етапів – формування особистості, становлення науковця та максимальної реалізації. Народився він 18 квітня 1852 р. у родині відомого філолога Якова Карловича Грота. Етнічне коріння Гротів було німецьким – у 1758 р., під час Семилітньої війни, лютеранський священик Іоахім Христіан Грот перебрав

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр.17. Арк. 39-40 зв.

² Сумарокова Л. М., Іванова-Георгієвська Н. А., Іванков О. П. Грот Микола Якович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. 2-е вид., доп. Т. 2. Одеса, 2005. С. 359-364.

ся до Санкт-Петербургу¹ і започаткував культурне гніздо, з якого беруть витоки всі успіхи Гротів, які досягли чималих висот у культурному житті Російської імперії. Отже, формування особистості М. Я. Грота відбувалось у сімейному колі, гімназіях – приватній Відемана (1862-1868), Ларінський (1868-1871) у Санкт-Петербурзі та на історико-філологічному факультеті (відділення філософії) тамтешнього університету. Розквіт творчості науковця пов'язаний безсумнівно з Москвою, до якої він потрапив у 1886 р. Саме там реалізував себе максимально як ординарний професор Московського університету, керівник Московського психологічного товариства (1888), засновник журналу «Вопросы философии и психологии». Між цими двома етапами – становлення науковця, яке відбувалось протягом 11 років: один рік перебування за кордоном (у тодішній Німецькій імперії – Берлін, Страсбург), сім років праці в Історико-філологічному інституті князя Безбородька у (1876-1883) та три роки – в імператорському Новоросійському університеті. Отже, одеські роки стали, на нашу думку, своєрідним завершенням інтелектуального трампліну перед його злетом на вершини тогочасної науки. Саме усвідомленню цього періоду у його житті і будуть присвячені наші зусилля у цій книзі, щоб побачити як він реалізував на півдні України уже набутий потенціал і який доробок сформувався тут, що у подальшому був реалізований у Москві.

Формулярний список М. Я. Грота, який зберігається у Державному архіві Одеської області, як і належить такому документу, вельми лапідарний і містить всього три записи про його «одеський» період: 1) «Згідно з обранням Радою Новоросійського університету, пропозицією міністра народної освіти від 22 листопада 1883 року за №15163, затверджений ординарним професором цього університету по кафедрі філософії з 1883, листопада 1»; 2) «Государ. імператор, згідно з поданням комітету міністрів, милостиво дозволив у 20 день грудня 1885 року пожалувати за відмінно сумлінну службу і особливу працю орден Св. Анни 2-го ст.»; 3) «За пропозицією міністра народної освіти від 20 серпня 1886 року за № 12338 переведений до Московського університету по кафедрі філософії з 1886, серпня 20»². У стислому автобіографічному нарисі М. Я. Грота, датованому квітнем 1894 р., про час, проведений в Одесі сказано на загальному тлі свого життя між «ніжинським» та «московським» періодами його життя і так само вельми лаконічно: «у 1882 р. Грот надрукував, після року роботи у Тюбінгені (місто у Німеччині, що зараз знаходиться у межах землі Баден-Вюртемберг, університет якого є одним з найстаріших і разом з Гейдельберзьким, Гьоттінгенським, Марбурзьким і Фрайбурзьким входить до п'ятірки «класичних» у країні – авт.), свою докторську дисертацію «До питання про реформу логіки», котру захистив з великим успіхом у

¹ Грот Я. К. Заметка о пасторе Гроде // Сб. отд-ния рус. языка и словесности. 1868. Т. 5. Ф. 45. Оп. 7.

² ДАОО. Там само. Спр.18. Арк. 209-211.

Київському університеті. У 1883 р. М. Я. було одногосно обрано ординарним професором філософії факультетом і радою Новоросійського університету в Одесі, а в 1886 р. було призначено ординарним професором на ту саму кафедру Московського університету»¹. Втім за цими скупими рядками стояли певні життєві обставини та формальні стосунки з ІНУ. Останні відбилися у кількох справах архівного фонду ІНУ у Державному архіві Одеської області, в яких зібрано інформацію «про призначення, затвердження, переміщення та звільнення викладачів і чиновників університету» та протоколах засідань ради ІНУ, що в ті роки ретельно готували до друку й публікували.

Про обставини і мотиви, що спонукали М. Я. Грота у «ніжинські» роки шукати інше місце роботи, докладно написали ще понад століття тому його однокашник по навчанню у Санкт-Петербурзькому університеті Володимир Іванович Шенрок (1853-1910) – історик літератури й відомий гоголезнавець та Володимир Миколайович Івановський (1867-1939) – колишній вихованець і колега по Московському університеті. Стаття першого з авторів з'явилась 1899 р. як розлогий некролог, що містив багато особистих спогадів, а друга – 1900 року у журналі «Вопросы философии и психологии» (автор на той час був приват-доцентом Московського університету, вченим секретарем названого видання). Гадаємо, що саме через особливу цінність цих матеріалів упорядники включили їх до збірки «Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей», що вийшла у Санкт-Петербурзі 1911 року.

На підставі наведеного матеріалу в обох згаданих вище статтях можна стверджувати, що М. Я. Грот після завершення історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету (1875) замислювався над шляхом ученого і найбільше його приваблював Московський університет. Проте там місця не було – з 1875 р. кафедру філософії очолював Матвій Михайлович Троїцький (1835-1899). Вже з кінця 70-х років вони плекали плани про переїзд його до Москви, адже можна було зайняти й посаду приват-доцента. Проте реалізувати цей план з різних обставин не вдавалось, а тим часом М. Я. Грот підготував дві дисертації, які через близькість Ніжина до Києва і були там захищені (1880 та 1883 роки).

В ДАОО збереглися тексти відгуків на дисертації М. Я. Грота – магістерську та докторську (власне рекомендація до захисту від 16 листопада 1882 р.), що належать, як ми передбачаємо, перу професора О. О. Козлова. Відгуки засвідчив декан історико-філологічного факультету В. Б. Антонович. Вважаємо за потрібне оприлюднити ці відгуки у нашій книзі, адже ці тексти свідчать про безсумнівне визнання науково-

¹ Грот Н. Я. Автобиографический очерк // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб, 1911. С.340.

го доробку М. Я. Грота у тогочасній гуманітаристиці. Водночас вони є пам'яткою думки автора, а також культури й стилю написання подібних текстів у відповідну добу.

Причиною виїзду з Ніжина було бажання молодого науковця реалізувати себе у максимально сприятливому інтелектуальному фаховому середовищі. Передумовою стала зміна у 1882 р. директора інституту М. О. Лавровського (1825-1899), який надавав як навчальному закладу, так і самому М. Я. Гроту, ширші можливості для розвитку. Принагідно зазначимо, що характер їхніх близьких стосунків ілюструє той факт, що М. Я. Грот побрався з його дочкою – Наталією Миколаївною (1860-1924). М. Я. Грот та його тесть померли в один рік і поховані у маєтку Лавровських у селі Кочеток у Слобідській Україні (нині селище у Чугуївському районі Харківської області) Наступник М. О. Лавровського багато в чому змінив інститутське життя, і як справедливо зазначив В. М. Івановський. І зміни були у душі нового університетського статуту (1884), напередодні прийняття якого й відбувся виїзд М. Я. Грота до Одеси¹. Ну а приводом стала пропозиція О. О. Кочубинського, яка була дуже слушною при бажанні М. Я. Грота залишити Ніжин і за неможливості переїзду до Москви. Принагідно зауважимо, що у рік відкриття (1865) ІНУ робив пропозицію професору М. М. Троїцькому посісти кафедру філософії, але той відмовився віддавши перевагу Казанському університету.

Вперше питання про особу М. Я. Грота офіційно пролунало на засіданні історико-філологічного факультету ІНУ 28 лютого 1883 року – у день надходження другої з названих телеграм В. Б. Антоновича. Ординарного професора Історико-філологічного інституту князя Безбородько у Ніжині на рівнозначну посаду по кафедрі філософії в ІНУ запропонував згаданий вище професор О. О. Кочубинський (1845-1907) – відомий славіст, ординарний професор і очільник кафедри слов'янської філології². Прикметно те, що пропозиція пролунала незважаючи на те, що вакансії ординарного професора на історико-філологічному факультеті не було. Тому О. О. Кочубинський запропонував створити додаткове місце ординарного професора, а платню йому сформувати за рахунок вільних коштів від вакантної екстра-ординатури з доданням грошей з резервних фондів – «від залишків від особистого складу» (ця сума мала скласти ще одну тисячу рублів щорічно). На факультеті вирішили «через труднощі заміщення філософської кафедри, а також з огляду на чесноти запропоно-

¹ Івановський В. Н. Очерк жизни и деятельности Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб, 1911. С. 75-79

² Баранник Л. Ф., Самойлов Ф. О. Кочубинський Олександр Олександрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. 2-е вид., доп. Одеса, 2005. Т. 3. С. 135-136.

ваного кандидата» обрати його дев'ятим ординарним професором на тих умовах, про які йшлося вище і одногосно проголосували за цю пропозицію. Згідно з правилами, декан історико-філологічного факультету Іван Степанович Некрасов (майбутній ректор ІНУ у 1890-1895 рр.) звернувся до ради ІНУ, щоб розглянути це питання і піддати кандидата другому балотуванню¹. Принагідно зазначимо, що він супроводив відповідного документа до ради ІНУ з двома наведеними вище відгуками на дисертації М. Я. Грота та запискою О. О. Кочубинського, які той використав для обґрунтування власної позиції.

Питання щодо запрошення М. Я. Грота було розглянуто на засіданні ради ІНУ 3 березня 1883 р. На ньому обговорили штатний розклад на історико-філологічному факультеті, який передбачав наявність у складі цього університетського підрозділу вісім посад ординарних професорів та чотири – екстраординарних. Втім на той час діяв тимчасовий штатний розпис за яким передбачалось на одного екстраординарного професора менше. Проте і цей склад був не укомплектований – реально працювала зазначена в обох випадках кількість ординарних професорів та один екстраординарний. Саме це дало підстави О. О. Кочубинському, а за ним і всьому факультету, клопотатись про переведення посади екстраординарного професора в ординарну. Питання було принциповим – адже доктор мав претендувати саме на таку посаду, та й у фінансовому вимірі була помітна різниця. Рада ІНУ вирішила дати справі ходу, адже й були формальні підстави цієї трансформації, передбачені відповідним параграфом університетського статуту 1863 р. та рішень міністерства народної освіти (1868). Під час обговорення у математика професора Є. Ф. Сабініна виникли сумніви, чи не претендує історико-філологічний факультет на надштатний розпис. Колізія полягала у тому, що у запропонованій факультетом комбінації ординарний професор мав одержувати невідповідну платню (хоч і з доплатою, причому не можна було розраховувати на спеціальний фонд ІНУ, і підкреслюванням, що кошти мають бути «від залишків від особистого складу»). Отже треба уникнути непорозуміння, щоб у столиці не зрозуміли це як претензію саме на надштатну одиницю, що суперечить університетському статуту і обов'язково зустрине заперечення міністра, що у практиці ІНУ вже бувало. У відповідь на це професор Л. Ф. Воеводський зазначив, що мова не йде про надштатну ставку. Тому рада вирішила «щоб професора Грота було переведено на першу із зайнятих ординатур, тільки-но її буде звільнено».

Враховуючи, що О. О. Кочубинський був членом ради ІНУ, то його пропозицію щодо М. Я. Грота було виголошено у повному обсязі. Наведемо прикінцеві зауваження його записки, яку незабаром він опублі-

---

¹ Протоколи засідань совета императорского Новороссийского университета, 1882-1884 (далі – Протоколи). Одесса, [Б. г].

кував окремою брошурою¹: «Спеціальність М. Я. Грота – психологічні науки. Ці науки п. Грот визнає, але погоджуючись з позитивістами і деякими фізіологами, визнає самостійними від інших наук про організм, адже явища природи, що їх вони вивчають, ускладнені особливим фактором – свідомістю, котре вивченню звичайною фізіологією не піддається. М. Я. Грот переважно психолог і намагається здійснити розв'язання всіх філософських питань, якими він займається на ґрунт психологічний. Його не можна вважати прямим послідовником тої чи іншої школи, але ж [він] прагне на підставі наукових результатів, здобутих різними психологічними школами, надати самостійної постановки кожному питанню, з яким він стикається у своїх працях. Критики, російські та іноземні, досі зустрічали ці спроби самостійного аналізу прихильно і цим заохочували автора до подальшої роботи у цьому ж напрямку». І з резюмуючої частини: «таким чином, серйозна підготовка, знання свого предмету, відданість науці, талант письменника – все говорить на користь кандидатури, що запропонована». На завершення О. О. Кочубинський додав і про семирічний викладацький досвід у Ніжині, де претендент читав психологію, логіку, древню, середньовічну та нову історію філософії в обсязі 6-7 лекцій щотижнево². Отже, справа мала позитивну перспективу, що й відбулось – рішення було прийнято одногосно 24 голосами. Згідно з діючими правилами, рада просила попечителя навчальної округи просити міністра народної освіти підтримати це рішення³.

Варто все таки визнати, що певна «паперова» колізія була, адже перебір одних посад був не зовсім прийнятною ситуацією для бюрократичної системи, щоб не викликати заперечення «на горі». За тогочасними правилами бюрократії ректор ІНУ поцікавився вже у березні того року у свого колеги в Історико-філологічному інституті князя Безбородько про відсутність перешкод на перехід викладача до ІНУ, на що останній цілковито погодився і надіслав його формулярний список. Після цього ІНУ повідомив, у квітні, про своє березнєве рішення попечителя Одеської навчальної округи, який був головним крайовим представником державної влади у сфері освіти й науки. На цій посаді у той час працював Петро Олексійович Лавровський (1827-1886) – відомий вчений, філолог-славист, який багато уваги у роки попечительства (1880-1885) приділяв ІНУ. Особливо зазначимо, що він був рідним братом тестя М. Я. Грота – М. О. Лавровського. Оскільки П. О. Лавровський дуже добре знав кадрову ситуацію в університеті, то, очевидно, що саме він і запропонував своєму родичеві перейти до ІНУ. До того ж, як славист, він чудово знав професора О. О. Кочубин-

¹ Кочубинский А. А. Очерк учебно-литературной деятельности проф. Н. Я. Грота. Одесса, 1883. 25 с.

² ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 17. Арк. 47 зв.

³ Протоколы. С. 80-81.

ського, і, гадаємо, саме йому відвів роль промоутера у цій справі. Згодом молодший брат М. Я. Грота – Костянтин Якович – опублікував про братів Лавровських статтю (принагідно зазначимо, що саме він був упорядником збірки спогадів і матеріалів про свого старшого брата, яку було згадано вище)¹. У свою чергу П. О. Лавровський звернувся до міністра народної освіти з проханням розпочати М. Я. Гроту роботу в ІНУ хоча б з 1 червня 1883 р. Проте товариш міністра князь М. С. Волконський, який заміняв відсутнього тоді міністра І. Д. Делянова, відповів у травні відмовою, мотивуючи це тим, що без звернення, причому у законодавчому порядку, до міністра фінансів, це питання розв'язати не можливо, хоча особисто був не проти пропозиції ректора ІНУ. Отже, у справі з'явилися ознаки канцелярської тяганини, яка за свідченням В. І. Шенрока дуже засмучувала М. Я. Грота, що навіть призвело до невластивої йому апатії².

У червні ректор ІНУ знову порушив питання про переведення М. Я. Грота – «через важливість кафедри філософії не лише для історико-філологічного факультету, але й для університету, і труднощі її заміщення»³. Міністр І. Д. Делянов звернувся з цією проблемою аж до Державної ради. Там у серпні було зроблено два зауваження, які були взаємно виключними: 1) у разі надання додаткової посади вона мала бути лише тимчасовою – до відкриття вакансії; 2) після смерті професора І. І. Патлаєвського можна скористатись саме цією вакансією⁴. Проблема лише полягала у тому, що І. І. Патлаєвський був викладачем юридичного факультету. До того ж у вересні декан названого підрозділу М. І. Малинін повідомляв раді ІНУ, що уже зроблено оголошення про заміщення її іншим кандидатом зазначеної вакансії і тому рекомендував раді повернутись до попереднього клопотання. Рада ІНУ взяла це до уваги і далі папери пішли по знайомій траєкторії: попечитель навчальної округи – міністр – Державна рада – міністр – попечитель. Останній повідомив наприкінці листопада, що справа, врешті, знайшла своє позитивне розв'язання і ухвалена імператором. Було дозволено започаткувати одну додаткову тимчасову посаду ординарного професора, яка мала бути скасована при відкритті вакансії, а кошти, як і передбачалось, мали сформуватись «за рахунок залишків від сум, асигнованих на утримання особистого складу». Остаточну крапку у зарахуванні М. Я. Грота до ІНУ було поставлено листом попечителя, який повідомляв про дату від якої варто відраховувати його перебування на посаді ординарного професора в Одесі – з 1 грудня 1883 року⁵. Отже, у такий спосіб було завершено таку вельми

¹ Грот К. Я. Братья П. А. и Н. А. Лавровские как деятели науки и просвещения // Изв. Отд-ния рус. языка и словесности Академии наук. М., 1929. Т. 2, кн. 2. С. 417-425.

² Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 869.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр.17. Арк. 63.

⁴ Там само. Арк. 70-70 зв.

⁵ Там само. Ф. 45. Арк. 168-169, 171.

неординарну штатну ситуацію з ординарним професором. Сам М. Я. Грот був настільки впевнений, що справу буде розв'язано позитивно і ще до офіційного затвердження переїхав до міста над Чорним морем (що було, на думку його однокашника і друга В. І. Шенрока, який добре його знав, дещо поспішно, хоча і притаманно його натурі¹).

Отже, відтоді М. Я. Грот став частиною професорської корпорації найстарішого, хоч на той час і дуже молодого – навіть ще не двадцятилітнього, вищого навчального закладу у регіоні, який, по суті, переживав фазу свого формування і становлення.

1.2. ІМПЕРАТОРСЬКИЙ НОВОРОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1883-1886 РОКАХ: СТАБІЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ КОНСЕРВАТИВНОГО РОЗВОРОТУ

В історіографічній традиції Імператорського Новоросійського університету період першої половини 1880-х років не виокремлюється, зливаючись з ширшим періодом другої половини XIX ст.² Майже всі історики, услід за більшістю сучасників (зокрема, мемуаристів) зауважували головну обставину саме цих часів – підготовку та впровадження положень університетського статуту 1884 року³. Втім, ми зосередимось на вужчому відтинку – лише менше трьох років, адже маємо на меті окреслити стан закладу в період викладання тут М. Я. Грота. А це, попри те, що філософа, як відомо, обирали та затверджували довго (тобто, формально можна було б «розтягнути» гротівський період з весни 1883 року) – 1 грудня 1883 (вступна лекція в ІНУ⁴) – 1 червня 1886 років (переїзд до Москви). Втім, як і щодо відправного моменту, відлуння викладання М. Я. Грота відчувалось і дещо далі: у 1887 р. за його позитивним відгуком золоту медаль за роботу з філософії отримав Г. І. Челпанов. Але цей відгук, звісно, вже не можна вважати частиною «доби Грота» в історії ІНУ.

Ліберальна історіографія та мемуаристика зображувала у темних тонах 1880-ті роки в історії ІНУ. Зокрема, О. М. Мечникова вважала, що «до

¹ Шенрок В. І. Воспоминания о Н. Я. Гроде // Ист. вестник. 1899. Т. 9.

² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. XV, [1], 734, [2], XC с. ; Історія Одеського університету за 100 років. Одеса, 1968. С. 12-33 (період 1865-1895 років) ; Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 : Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998.

³ Посохов С. И. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков // Вопросы образования : ежекв. научно-образоват. журнал. Издается с 2004 г. 2006. № 1. С. 370-382.

⁴ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса : вступ. лекция, читанная в Новорос.ун-те 1 дек. 1883 г. Одесса, 1883. 21 с.

1881 года возможно еще было находить утешение и убежище в научных работах, но реакция, наступившая затем, стала уже грозить не только независимости, но и самой жизни и достоинству университета»¹. Справді, університет втратив кілька талановитих вчених та педагогів через політичні тертя, передусім І. І. Мечникова, О. С. Посникова, П. П. Цитовича (додамо до них історика В. І. Семевського, який бажав розпочати кар'єру в ІНУ, але був забалотований Радою через неблагонадійність). Деякі переїжджали не через політику, а через бажання вирватись з провінційного намулу до провідних наукових центрів, підвищитися у кар'єрній ієрархії (Ю. С. Гамбаров), або й просто через несприятливі життєві обставини (В. М. Пирогов). Зазнав втрат ІНУ вже у період перебування М. Я. Грота й через смерть діючих викладачів: І. І. Патлаєвського та М. М. Шпілевського. Запровадження нового статуту не викликало захвату і серед професорів, що загалом не належали до ліберального або лівого табору. Так, в петербурзькій комісії зі створення університетського статуту 1884 року, проректор ІНУ Ф. І. Леонтович належав до професорів, які заперечили намагання уряду встановити повний контроль над університетським життям. Першочерговим завданням вони вважали збільшення фінансування вищих закладів освіти². Вагання уряду викликали в нього розчарування: «в комісії ми товчемо воду в ступі. Нічого нового не виходить, все залишається по старому»³. В одному з листів 1879 року він писав: «бачу, що зусилля, які робили представники університетів у петербурзькій комісії для захисту академічної автономії виявилися марними». Найбільше обурення викликало у нього відокремлення іспитів від університетів, адже це «знищить функцію навчання молоді»⁴.

Але все було далеко не так сумно. На 1884 р. відчувалась традиційна нестача викладачів. За статутом замість встановлених 28 ординарних, 13 екстраординарних професорів та 16 доцентів, фактично було 25, 3 та 8 відповідно. Проте вже в наступному навчальному році ситуація наблизилась до ідеальної: 28 ординарних, 7 екстраординарних, 14 приват-доцентів, 4 лекторів іноземних мов та один викладач богослов'я. У першій половині 1880-х років до складу викладачів влилися такі талановиті постаті як історик західноєвропейських літератур О. І. Кірпічников, класик та археолог Е. Р. фон Штерн, хімік П. Г. Мелікішвілі, історики та літературознавці О. І. Маркевич, І. А. Линниченко, В. О. Яковлев, Д. М. Овсянко-Куликовський, юрист В. В. Сокольський, мовознавець В. І. Шерцль, метеоролог О. В. Клосовський і, власне, М. Я. Грот. Зберіг

¹ Новороссийский университет в воспоминаниях современников / сост. Ф. А. Самойлов. Одесса, 1999. С. 65.

² Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 года. М., 1976. С. 45, 63.

³ ДАОО. Ф. 149. (С.В. Пахман). Оп. 1. Спр. 72. Арк. 2.

⁴ Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. III. Спр. 68816. Арк. 2.

ІНУ і цілу низку попередніх зірок, серед яких на перше місце слід поставити біолога О. О. Ковалевського, історика Ф. І. Успенського, мистецтвознавця Н. П. Кондакова, фізика М. О. Умова. Великим потенціалом також відзначалися математик С. П. Ярошенко, історик права Ф. І. Леонтович, історик та мовознавець О. О. Кочубинський, історик Г. О. Афанасьєв, геолог М. О. Головкінський. Отже, за науково-педагогічним потенціалом цей склад викладачів не виглядає гіршим за склад 1860-1870-х років. Інша річ, що серед цих викладачів переважали особи консервативних переконань, що аж ніяк не могла «схвалити» радянська історіографія. Більший ступінь однастайності забезпечив ІНУ в цей період і стабільніший розвиток, що, втім, знову змінився періодом все наростаючих конфліктів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Загалом, колегами М. Я. Грота були 30 ординарних, 11 екстраординарних (з них чотири у 1886 році стали ординарними) професорів та 14 приват-доцентів. З них 12 професорів історико-філологічного факультету були, ясна річ, найближчим колом діяльності М. Я. Грота. З числа ординарних слід мінусувати хорватського правознавця Б. В. Богішича, який рахувався професором кафедри історії слов'янських законодавств ІНУ суто формально, перебуваючи за кордоном начебто у відрядженні, з якого, втім, вже ніколи не повернувся.

В адміністративному плані 1880-ті роки були добою ректора С. П. Ярошенка (з 1881 по 1890 рік), проректора Ф. І. Леонтовича (1881-1884 роки, надалі часто заміняв С. П. Ярошенка на посаді ректора), декана історико-філологічного факультету І. С. Некрасова (з 1874 по 1890 рік). Ф. І. Леонтович не без пафосу зазначав, що «быть соратником Ярошенко я считаю для себя делом чести, так как по своей прямоте и честности, энергии и такту, неподкупной верности интересам университета и глубиной знаниям его потребностей он наиболее отвечает всем условиям для замещения ректорской должности»¹.

Інші особи відігравали менш помітну адміністративну роль і, зокрема, менше перетиналися в цій якості з М. Я. Гротом. Привертає увагу досить молодий вік ректора – 38 років на 1884 рік. Д. І. Азаревич у 35 років вже був деканом юридичного факультету. Наймолодшим же серед професорської корпорації були Е. Р. фон Штерн (екстраординарний професор у 27 років (1886 рік) та М. Я. Грот (наймолодший серед ординарних професорів). Середній вік викладачів становив 45 років.

Загалом, склад професури уявляв поєднання ветеранів та осіб у розквіті творчої енергії. До ветеранів зарахуємо В. Н. Юргевича (65 років на 1883 рік), В. М. Войтковського (61), К. І. Карастельова (55), Є. Ф. Сабініна (52), О. М. Богдановського (53), Ф. І. Леонтовича (52), О. О. Веріго (50). До когорти молодих окрім вже згаданих Е. Р. фон Штерна,

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 355. Арк. 11.

М. Я. Грота, Д. І. Азаревича належали М. Є. Чижов (33), В. М. Палаузов (34), О. К. Кононович (35). Решту викладачів під 40 років слід зарахувати до категорії зрілих (П. Г. Мелікішвілі, С. П. Ярошенко, В. М. Петріашвілі, Л. Ф. Воєводський, В. М. Заленський, В. В. Сокольський).

За місцем народження члени професорської корпорації походили з восьми сучасних країн. Лише В. І. Шерць походив з поза меж Російської імперії (чех за національністю, народився в Австрійській імперії), решта були уродженцями її центру та національних «околиць»: Росії – 17 (більшість з Московської губернії і лише М. Я. Грот був уродженцем Санкт-Петербурзької губернії), України – 14, по 2 – Литви, Білорусі, Грузії, по 1 – Молдови, Латвії. Здебільшого місце отримання вищої освіти відповідало місцю народження. Професори завершили навчання у 12 вищих навчальних закладах: Московський університет – 11; Новоросійський – 9; Санкт-Петербурзький – 7; по 2 – Святого Володимира (Київ), Харківський, Казанський, Дерптський (у нинішньому Тарту); по 1 – Празький та Варшавський університети, Московська та Санкт-Петербурзька духовні академії, Головний Педагогічний інститут (Санкт-Петербург).

За соціальним походженням професори здебільшого були вихідцями з дворян (21) та священників (11). Зазначимо, що лише М. Я. Грот походив зі спадкових дворян. З міщан походили лише п'ять осіб, з купців – троє. Досить одноманітним був конфесійний склад: 32 професори були православними (серед них і М. Я. Грот), п'ять – католиками (наприклад, декан фізмату О. О. Веріго) та 2 – протестантами (лютеранами). Зауважимо, що німецькі національні коріння окрім М. Я. Грота мали ще Е. Р. фон Штерн та Л. В. Рейнгард. Неодруженими були лише чотири викладачі, що, звісно актуалізувало питання про матеріальний стан.

Звичайна ставка ординарного професора складала три тисячі рублів (зарплатня – 2400, столові – 300, квартирні – 300). Вищу платню мали ветерани та адміністративні посадовці. Так, найбільше отримував В. Н. Юргевич (4680 рублів), С. П. Ярошенко (4200, з яких 1500 – ректорських) та стільки ж О. М. Богдановський, В. М. Войтковський (4000), Ф. І. Леонтович (3700, з яких 1000 – проректорські), О. О. Веріго (3600). Професура належала до найбільш високооплачуваних професій. У 1863 році зарплатня професора перебільшувала зарплатню робітника у 15 разів, у 1890 році – у 18. Попри це, часто-густо зустрічаємо в історичних джерелах скарги професури на брак коштів, що було пов'язане насамперед з високими цінами в Одесі, а також з невідповідністю високих запитів професорів навіть щодо такої порівняно високої зарплатні. У 1883 р. Ф. І. Леонтович зауважував, що «живя одним жалованієм, професора университета не имеют никакой возможности делать при своей жизни сбережения, которые могли бы, после их смерти, служить достаточным обеспечением оставшейся после них семьи»¹. Втім, Рада

¹ Протокол заседания Совета ИГУ 10 августа 1883 г. С. 215-216.

ІНУ неодмінно йшла назустріч нужденним професорам та їх родичам, надаючи матеріальну допомогу. Наприклад, у 1884 році невиліковно хворій доньці покійного професора О. В. Куніцина Клеопатрі Куніциній було надано пенсію у 280 рублів щорічно.

Зауважимо й те, що у 1883-1886 роках поповнився склад і своєрідного «символичного штату» ІНУ – почесних членів, якими обирали видатних адміністраторів та науковців (а в інших університетах і діячів культури). 17 березня та 6 жовтня 1883 року Рада ІНУ обрала почесним членом петербурзького славіста, академіка В. І. Ламанського з нагоди 50-річчя діяльності, а до 70-річчя з дня народження – професора слов'янської філології Віденського університету, члена Віденської академії наук, Франца Міклошича. 1 листопада 1884 року обрали відразу трьох членів: за пропозицією ректора, на честь 50-річчя пастирського служіння Ісидора, митрополита Петербурзького та Новгородського; Президента Загребської академії наук та мистецтв Франца Рачкого та її члена Симеона Любича; на честь відкриття відділу мистецтв Академії, що означало завершення процесу її інституційного становлення. 1885 рік приніс три обрання знову у двох засіданнях (16 травня та 20 грудня) – видатного хіміка М. М. Бекетова (з нагоди 30-річчя його діяльності), протоієрея М. К. Павловського (багаторічного викладача та священника Рішельєвського лицю та ІНУ) з нагоди 50-річчя священства, що незважаючи на перебування у відставці і на той час рахувався при університетській церкві і іноді правив служби, та видатного філолога О. Ф. Міллера.

У 1886 році, презентуючи звіт ІНУ, ректор С. П. Ярошенко висловив своє бачення завдань університету у зв'язку з виповненням 21-ої річниці існування закладу. На думку, С. П. Ярошенка, «по всем европейским законам 21 год – время полного гражданского совершеннолетия для отдельного человека, но для такого сложного и векового учреждения как университет, это слишком молодой срок, в продолжение которого не могут развиться все его силы, не может дойти до кульминационного пункта приносимая им польза обществу. Но университет не только высшее учебное заведение, он вместе с тем и академия своего края... сила и счастье страны в нравственно-развитых и образованных деятелях, практическая задача университета с помощью науки формировать таких деятелей, формировать людей, на недостаток которых у нас так долго и справедливо жаловались. Наш юный университет по мере сил своих исполняет эту задачу, на пользу обширному южнорусскому краю и всей родине и на вечную славу своему основателю Царю Освободителю»¹.

Проте реалізація цих завдань професорами ускладнювалася особливостями міста. Принаймні у багатьох текстах панує саме така рефлексія. Наприклад видатний історик мистецтва, візантиніст, археолог Н. П. Кондаков з одного боку, захоплювався розмаїттям мов та культур,

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 1 (1887). Арк. 76-77.

свободою, південного міста. З іншого боку, зауважував такі негативні риси міських реалій як нестача води, запиленість. На його думку, більшість населення Одеси сприймало її як тимчасове місце проживання, готель, що унеможливило розвиток тут власного класу освічених одеситів. На його думку, університет нагадував постійний двір, не користувався увагою міста. Останню обставину автор, згідно своїх консервативних поглядів трактував подвійно: як позитивну, адже ізоляція викладачів від преси та публіки не так сильно розбещувала їх, і як негативну, адже від самотності страждали їхні сім'ї. Загалом, «провинциальная жизнь, отсутствие сотрудничества, разрыв научных связей, действовали расслабляюще на многих талантливых людей, отвлекая их понемногу и окончательно от настоящих научных работ... одесский университет, который по своей новизне и отсутствия в самом городе культурной затхлости провинций на подобие Казани или Харькова, имел все шансы сохранить свежесть интеллигентной среды, которая исходила из российских центров, давал полный пустоцвет на всех факультетах, кроме естественного». Следствием этого он считал равнодушные студентов к обучению: «многолетняя привычка читать лекции в пустой аудитории, где среди 20-30 слушателей не надеешься ни на одного слушающего, настолько вызвала во мне отвращение к лекциям, что я совершенно не в состоянии прочесть какую-либо публичную лекцию»¹. Историк професор І. А. Линниченко був ще категоричнішим: «Одесса какой-то для меня малосимпатичный город – коммерция его santa. Совершенно иностранный отпечаток, по улицам встретишь одних жидов, греков да итальянцев»².

Ще однією несприятливою обставиною для багатьох, як вже було згадано, на цей раз спільної для всіх університетів, було посилення адміністративного тиску. Втім, історичні джерела засвідчили тільки одне яскраве підтвердження цієї тези у 1883-1886 роки. У 1884 році за «неканонічне» висвітлення доби Олександра І міністерство освіти взяло на замітку приват-доцента Олексія Маркевича (у 1895 році його, вже професора, таки було видалено з ІНУ)³. Проте, ця ж справа стала свідченням взаємної допомоги та здорових стосунків серед професорської корпорації. Фактично декан І. С. Некрасов та ректор С. П. Ярошенко «прикрили» О. І. Маркевича. Ще кілька років перед цим в умовах гострого протистояння ліберальної та консервативних партій, доля О. І. Маркевича могла би бути значно сумнішою.

Незважаючи на не ідеальні обставини (а вони були протягом всього існування ІНУ) в цей період продовжилась інтенсивна праця викладачів в різних напрямках: педагогічному, науковому, просвітницькому. Найбільшою педагогічною новацією того часу було збільшення питомої ваги

¹ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы. М., 2002. С. 58-59, 69-70.

² Архів Російської академії наук. Ф. 489. Оп. 3. Спр. 425. Арк. 91-92.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 7 (1884).

семінарських (практичних) занять на всіх факультетах. Форми праці зі студентами у всі періоди залишалися однаковими: підготовка студентами рефератів, зачитування і обговорення їх в аудиторії, вивчення джерел, іноді підготовка перекладів праць (так, студент Розенбаум переклав Канта). До найзначніших інновацій слід зарахувати читання Г. І. Перетятковичем та О. І. Маркевичем курсів з російської історіографії, О. І. Маркевичем – спецкурсів з історії України, започаткування сходознавчих курсів (Д. М. Овсянико-Куликовський та В. І. Шерцль). У 1885 році вперше була висунута ініціатива, підтримана Одеською міською Думою, про заснування в ІНУ медичного факультету, реалізована лише у 1900 році.

Важливе значення для функціонування ІНУ мала мережа навчально-допоміжних установ. Першорядне значення мала бібліотека. В цей час її фонди активно поповнювалися, зокрема, завдяки пожертвам з боку викладачів та позауніверситетських осіб. Так, у 1884-1886 роках жертводавцями були пані Енно (186 назв у 508 томах), Чаушанська (25 томів медичних книг). У 1886 році у студентській бібліотеці було засновано особливе відділення книг з природознавства та математичних наук з коштів заповіту доктора Іванова під назвою «Відділ доктора Іванова»¹. Історико-філологічний та фізико-математичний факультети мали розгалужену мережу навчально-допоміжних установ: музей витончених мистецтв, мінц-кабінет, астрономічна обсерваторія, кабінет практичної механіки, фізичний кабінет, фізичної географії, метеорологічна обсерваторія, хімічна лабораторія, технічний кабінет, агрономічний кабінет, університетська ферма, мінералогічний, фізіологічний, зоологічний кабінети. Історико-філологічний кабінет виник тільки у 1887 році. Система студентських гуртків не була розвинута через адміністративні перешкоди.

Значними подіями в житті університету були захисти дисертацій. У 1884-1885 роках ступені доктора наук після захисту дисертацій були надані у 1884 році О. В. Клосовському (фізична географія), О. К. Кононовичу (астрономія), 1885 році – П. Г. Мелікішвілі, І. В. Пономарьову (обидва – хімія), В. М. Палаузову (карне право), В. М. Репяхову (зоологія). Особливо цінний науковий доробок в ці роки надали О. О. Ковалевський, Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, П. Г. Мелікішвілі. Праці викладачів ІНУ друкувалися як в університетських виданнях (передусім «Записках Императорского Новороссийского Университета», чергові томи якого (№№ 38-44) було видано у часи перебування тут М. Я. Грота), так і у столичних та закордонних виданнях, російською, німецькою та французькою мовами. Наукова діяльність професорів стимулювалась відрядженнями, зокрема, закордонними. Наприклад, три викладачі відвідали Віденську електричну виставку, два – Константинополь. До того ж, університет брав участь в різноманітних урочистостях. Восени 1884 року на відзна-

¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. С. 596.

ченні ювілею університету Св. Володимира у Києві ІНУ представляли Ф. І. Леонтович, О. О. Ковалевський, О. О. Кочубинський. Зазначимо, що О.О. Ковалевського було обрано почесним членом університету-ювіляра. У 1885 році викладачі гучно відзначили тисячоліття з часу смерті Св. Мефодія. В ці роки відбувалась підготовка до святкувань річниць смерті О.С. Пушкіна та тисячоліття хрещення Русі.

Свої наукові задуми викладачі ІНУ реалізовували у наукових товариствах, наприклад, Одеському відділенні Імператорського Російського технічного товариства, що з 1883 року збиралося у приміщенні ІНУ та мало там свою бібліотеку, Одеському товаристві історії і старожитностей, Товаристві сільського господарства Південної Росії. Саме професура передусім рухала ці товариства уперед. Проте найважливіше значення для розвитку університету мала діяльність наукових товариств при ньому. М. Я. Грот був дійсним членом обох товариств, що існували у 1880-х роках: Одеського товариства природознавців (діяло з 1870 року¹) та Одеського юридичного товариства (існувало при ІНУ у 1879-1884 роках). Незрівнянно успішнішою була діяльність першого з них. В розглянуті роки товариство діяло під керівництвом О. О. Ковалевського та В. В. Заленського.

За задумом засновників, передусім професорів юридичного факультету ІНУ, Юридичне товариство повинно було розробляти теоретичні та практичні питання права. Статут передбачав, що дійсним членом може бути тільки особа, що здобула вищу юридичну освіту, або знана своїми працями. До складу товариства увійшли також юристи-практики. Воно розгорнуло достатньо плідну діяльність. На його засіданнях жваво обговорювалися питання історії права та тогочасної юридичної практики. Однак у 1884 році суперечки між професорами та юристами-практиками призвели до виходу професорів зі складу товариства, що припинило свою діяльність при університеті². Деякі сучасники вважали, що цей сумний фінал був наслідком попередніх чвар. Один з членів товариства зазначав, що «консерваторами в обшестве стали называть всех профессоров за то только, что в университетском совете профессора-юристы все без исключения считались консерваторами, и в юридическом обшестве стали отражаться университетские ссоры»³. Втім, цей епізод, як і епізод з О.І. Маркевичем, свідчить про неабияку консолідованість університетських викладачів в ці роки.

¹ Савчук В. С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск, 1994.

² Пережняк Б., Подрезова М. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юрид. вестник. 1994. № 4. С. 73-76 ; Музичко О. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. С. 35-36.

³ Наше юридическое общество // Новорос. телеграф. 1884. 22 янв.

Найгучнішою подією у житті ІНУ у 1880-х роках було проведення у 1884 році в Одесі чергового, шостого, археологічного з'їзду¹. Позаяк ця видатна подія добре висвітлена в літературі лише проілюструємо роль ІНУ в організації з'їзду промовистими даними: у розпорядчому комітеті з'їзду перебувало 15 професорів ІНУ, серед них і М. Я. Грот. У Вчений комітет входили Н. П. Кондаков та Ф. І. Леонтович, які і очолювали відділи з'їзду. Членами з'їзду були Г. О. Афанасьєв, О. І. Кірпічников, Є. Ф. Клименко, В. М. Лігін, М. І. Малинін, О. І. Маркевич, Р. А. Прендель. До речі, одним з делегатів з'їзду (від Варшави) був брат М. Я. Грота Костянтин.

Не всі навчальні та наукові проекти були в університеті реалізовані, проте і вони були свідченням певних тенденцій. Так, у 1885 році було започатковано вже другу професорську комісію для створення Історичного Архіву при ІНУ та складено проект «Южного исторического архива при Императорском Новороссийском университете». Однак справу не було реалізовано аж до закриття ІНУ внаслідок несприятливого збігу обставин². Не вдалося заснувати кафедру фізичної географії³.

Громадсько-просвітницька діяльність викладачів ІНУ відбилась в участі у товариствах (наприклад, Слов'янському благодійному товаристві Св. Кирила та Мефодія, де найактивнішим був О. І. Маркевич) та читанні публічних лекцій. Окрім М. Я. Грота, який виявляв в цьому плані велику активність, публічні лекції читали О. І. Кірпічников, Д. М. Овсяннико-Куликовський, А. А. Шапеллон, П. А. Спіро, Г. О. Афанасьєв, В. І. Шерцль, Ф. І. Успенський.

У згаданій вище промові С. П. Ярошенко зазначив, що «університет, как и всякое учебное заведение, состоит из двух, одинакового важных частей: из учащихся и учащихся». Ситуація зі студентами у той час виглядала успішною: зростання кількості та відсутність заворушень. У період, про який йдеться, динаміка кількості студентів виглядає так: 1883 рік – 433 (36 на історико-філологічному факультеті; 78 – на математичному відділенні, 104 – на природничому відділенні фізико-математичного факультету; 171 – на юридичному факультеті; 44 вільних слухачів); 1884 рік – 516 (відповідно – 46; 94, 111; 230; 35); 1885 рік – 610 (відповідно – 64; 116, 102; 291; 37); 1886 рік – 619 (відповідно – 67; 103, 88; 318; 43). Очевидно, одні й ті ж особи переходили з курсу на курс щороку, тому просто сумувати ці дані, аби отримати загальні цифри за весь період, не доцільно. Варто наголосити, що у 1881 році в ІНУ навчалось лише 344 студенти, у

¹ Шаманаев А. В. Н. П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884) // Науч. ведомости БелГУ, Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика. 2011. № 1. С. 71-76.

² Музичко О. Є. Внесок професорів Новоросійського університету у розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. Херсон, 2002. Вип. 7. С. 174-179.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 138. Арк. 463.

1882 – 422. При чому, вже у 1888 році кількість студентів стала знижуватися і становила лише 559 осіб, у 1889 році – 436. Більшість студентів поступали до ІНУ з гімназій, частина – переводилися з інших вищих навчальних закладів. У 1883-1887 роках збільшення числа студентів ІНУ відбулося завдяки притоку студентів з інших вищих навчальних закладів у зв'язку з частими виключеннями, зокрема, через заворушення студентів в університеті Св. Володимира.

Якщо перше місце за конфесійною ознакою, як і серед викладачів, посідали православні, то головною відмінністю студентства було перебування на другому місці іудеїв, тоді як до викладання їх тоді не допускали. У 1883 році – 289 православних, 45 католиків, вісім вірменів, сім лютеран, 131 іудеїв та караїм, один мусульманин; 1884 рік – 328 православних, 48 католиків, 11 вірменів, дев'ять лютеран, 176 іудеїв та караїмів, один мусульманин; 1885 рік – 321 православний, 53 католиків, 15 вірменів, сім лютеран, 179 іудеїв та караїмів, один мусульманин; 1886 рік – 325 православних, 178 іудеїв, 57 католиків, 18 вірменів, дев'ять лютеран, один мусульманин¹. Таким чином, головною національно-конфесійною особливістю цих років була незначна присутність представників вірменської церкви, власне вірменів (в 1902 році в ІНУ було 57 вірменів, у 1911 році – 169 вірменів, хоча слід зауважити і загальне зростання кількості студентів).

За соціальним походженням (дані наведені на початок кожного вказаного року) у 1883 році статистика така: 143 з дворян та чиновників, 71 з духовенства, 148 з міщани, 9 з селян, 18 з іноземних підданих; 1884 рік – 177 з дворян та чиновників, 63 з духовенства, 196 з міщан, 7 з селян, 38 з іноземних підданих; 1885 рік – 222 з дворян та чиновників, 69 з духовенства, 238 з міщан, 11 з селян, 38 з іноземних підданих; 1886 рік – 237 з дворян та чиновників, 49 з духовенства, 236 з міщан, 12 з селян, 22 з іноземців. З 1879 року діяла заборона на вступ до університетів випускникам духовних навчальних закладів, що призвело до зниження числа вихідців з духовного стану серед студентів ІНУ. У 1884-1885 роках спостерігався сплеск у кількості іноземних студентів. До того максимальну кількість таких студентів було зафіксовано у 1882 році – 29.

Як у попередні та подальші роки, кількість випускників значно відставала від загальної кількості студентів: 1883 рік – 63 (16 історико-філологічний, 22 фізико-математичний, 25 юридичний факультети); 1884 рік – 60 (відповідно – 5; 29; 26); 1885 рік – 103 (13; 52; 38); 1886 рік – 96 (11; 27; 58). В середньому повний курс навчання завершувало 77 осіб на випуск. Низка осіб завершувала навчання без надання кандидатської ди-

¹ О. І. Маркевич, на нашу думку, безпідставно об'єднав у відповідній таблиці студентів-вірменів та студентів-католиків (С. 675-676). Цей пробіл дозволяють заповнити архівні джерела: ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 7 (1884), 1 (1886). Бачимо, що вірменів було вже не так мало, принаймні більше ніж лютеран.

сертації. На історико-філологічному факультеті кількість тих, хто надав кандидатські дисертації та не надавали була приблизно рівною. Радянська історіографія багато зробила для того, аби використати цей факт (насправді не такий вже катастрофічний за показниками) для дискредитації дореволюційної вищої школи, як, мовляв, неякісної. Проте, вважаємо, що все пояснюється високим рівнем вимог, наданням справжньої освіти, наукових стандартів, відсутністю корупції. Натомість радянська та подальша вища освіта не могли цим похвалитися, часто-густо у гонитві за формальними показниками.

Найуспішніші студенти отримували медалі за наукові роботи. У 1884-1887 роках вісім студентів було нагороджено золотими медалями (серед них Є. Ф. Будде, Г. Г. Де Метц, М. Г. Попруженко), 4 срібними та 2 почесними відгуками. Активно, як і всі роки, в цей час функціонувала премія І. Вучини за кращі драматичні студентські твори. Комісія, в яку входили зокрема М. Я. Грот, І. С. Некрасов, Г. І. Перетяткович розглянула в цей час 24 драматичні твори.

Як в у попередні та подальші періоди, у 1880-х роках ІНУ випустив низку здібних науковців, частина з яких слухала лекції М. Я. Грота: історики О. Є. Белюгов, М. Г. Попруженко, Д. В. Айналов (професор Санкт-Петербурзького університету та член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук), Є. К. Редін (приват-доцент Харківського університету), природничники Г. Г. Де-Метц, І. Ю. Тимченко, М. Д. Сидоренко, М. І. Андрусов, М. Д. Зелінський, Я. М. Лебединський (всі – приват-доценти та професори ІНУ), філологи Є. Ф. Будде (професор Казанського університету, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук), Л. Ю. Шепелевич (професор Харківського університету), юрист І. В. Гессен (не завершив навчання, депутат Державної Думи, редактор монументального видання «Архив русской революции») і, зрештою, безпосередній учень М. Я. Грота – Г. І. Челпанов (професор університету Св. Володимира). Маловідомі спогади І.В. Гессена, студента фізико-математичного та юридичного факультетів, свідчать про те, що слухачами М. Я. Грота були не лише студенти історико-філологічного факультету. І. В. Гессен згадував М. Я. Грота як вродливого брүнета з привабливим натхненним обличчям і палаючими очима. Він згадував, що професор під час зустрічі дискутував з ним дві години як рівний з рівним¹.

1880-ті роки увійшли в історію університетів як час регламентації. Зокрема, 7 березня 1885 року Рада професорів ІНУ обговорила питання про правила для студентів. Зокрема, більшість висловилося за впровадження форми старого зразку для студентів. Проти висловилися лише В. М. Петріашвілі (відомий своїми широкими зв'язками зі студентами, їх підтримкою) та М. Я. Грот².

¹ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. Париж, 1937. С. 54.

² ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 138. Арк. 458.

Позаяк більшість студентів постійно відчували значні матеріальні труднощі, професори ІНУ, позауніверситетська заможна публіка та громадські організації багато робили для підтримки студентів. З 1870 року активно діяло товариство допомоги студентам, з 1885 року – товариство допомоги колишнім вихованцям ІНУ та Рішельєвського ліцею. Впродовж існування ІНУ в ньому існувало дуже багато стипендій. У 1883 році І. Аренс заснував стипендію у 205 рублів для дітей інтендантських чиновників, які служили під час війни 1877-1878 років, а В. А. Кожевников заснував стипендію у 150 рублів; у 1886 році М. Саржинський – у 228 рублів. Таким чином, у 1883 році стипендіями користувались 134 особи, у 1884 – 134, у 1885 – 116, 1886 – 123. Ще однією формою підтримки було звільнення від сплати за навчання (за навчання студент платив на семестр у 1860-х – 1870-х роках 40 рублів на рік, 1885 по 1887 роки – 50 до 87 рублів, а з 1890 року – 100 рублів). У 1883 році це право мали 201 студент, 1884 – 172, 1885 – 129, 1886 – 136. Деякі студенти зловживали пільгами та стипендіями. 9 лютого 1884 року ректор доповів, що студент юридичного факультету користувався одночасно слов'янською стипендією 250 руб. та стипендією від князівства Болгарського у 1200 франків. Вимогу ректора про повернення стипендії він проігнорував¹.

Найталановитіших студентів залишали при ІНУ в якості стипендіатів на три роки. Зокрема, в ці роки це були Г. Сердюков – історія руського права, та І. М. Занчевський (майбутній ректор ІНУ) – механіка. Вже у 1887 році було залишено Г. І. Челпанова, але спрямовано до Московського університету.

Зазначимо, що міністерство у досить своєрідний спосіб намаглося полегшити скрутне становище студентів. Циркуляром міністерства народної освіти від 15 березня 1880 року до правил для студентів було включено пункт про заборону їм брати шлюб. Ober-прокуророві Синоду було направлено відповідне клопотання про неможливість вінчання студентів священиками. «Правила про прийом у студенти університетів» 1885 року забороняли поступати до університетів одруженим студентам і укладати шлюб під час навчання в університеті. Втім, не заборонялось клопотатися перед міністром народної освіти про дозвіл на одруження (перешкод до отримання якого зазвичай не виникало) за умови засвідчення відмінної поведінки прохача та наявності дозволу батьків з обох сторін.

Навернення студентів до науки, фінансова допомога, зокрема, розглядались адміністрацією як засіб запобігання політизації студентів. Як вже зазначалось, в цей період це вдалося досягти. Проте, це не значить, що всі студенти уникали певної фронди. І. В. Гессен відвів основне місце у своїх спогадах суспільно-політичному життю студентів ІНУ, адже за його визнанням на час вступу в університет сфера суспільного життя студен-

¹ Протоколи засідання Совета ИНУ, 1882-1884. С. 86.

тів одразу стала центром тяжіння всіх його думок та духовних прагнень. З іншого боку, І. В. Гессен був вихований в єврейській традиції і належав до численних представників євреїв на юридичному факультеті університету. Більшість дослідників вважають, що активна участь євреїв, у тому числі студентів, в революційному русі була наслідком їх неповноправного становища в Російській імперії. Донедавна студентський рух подавався в історіографії заангажовано. Подібно до викладачів, студенти поділялись на прогресивних-революціонерів та реакційних-консерваторів. Дії перших в основному схвалювалися, світогляд та діяльність других вивчалися мало і з негативним підтекстом. Лише останнім часом історики відмовляються від однозначних оцінок. Революційний рух серед студентів був викликаний соціально-економічними та політичними протиріччями в Російській імперії. Але з рахунку не треба скидати суто психічний стан молоді. Саме на цей аспект звернув увагу мемуарист з відстані прожитих років. Автор передав світогляд революційно налаштованого студентства, намагався шляхом самоаналізу виявити його психологічну підоснову. Він згадував, що молодь, потрапляючи з гімназійної лави до університету стикалася із зовсім новими проблемами, важко переживала перехідний період. Помітним було тяжіння студентів до «сильних особистостей» зі свого середовища

І. В. Гессен пояснював «необхідністю у твердій опорі, хрупкістю власного духовного стрижня, внутрішнім розладом, інстинктивним спротивом сакраментальним умовностям, з якими була пов'язана підпільна діяльність і яким зрештою приходилось підкоритися». Цим користалися досвідчені бунтарі, такі як Лев Штернберг – студент останнього курсу юридичного факультету під час першого року навчання І. В. Гессена. Його І. В. Гессен назвав «гувернером», якого студенти глибоко поважали, побоювалися і всі його доручення та накази виконували без обговорення. Був у «революціонерів» і свій кодекс поведінки: «їм суворо заборонялося втручатися в студентські зіткнення, вони повинні були стояти вище «малих діл». Ці дані коригують твердження деяких радянських історіографів, що вважали учасників студентських протестів свідомими та сформованими борцями з самодержавним режимом. Насправді, це була молодь, яку часто використовували у своїх інтересах старші особи¹.

Отже, попри складний трансформаційний період, у першій половині 1880-х років ІНУ цілком вдалося зберегти значні темпи розвитку, спрямувати енергію студентів у конструктивне річище, нівелювати напруження всередині професорської корпорації, вдосконалити систему викладання (збільшення питомої ваги у навчальному процесі практичних занять). Не в останню чергу саме ці обставини зумовили досить успішне та плідне перебування М. Я. Грота в Одесі.

¹ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. Париж, 1937. С. 47-49.

1.3. На сторінках історії університету та університетської історіографії

Вважаємо за необхідне розглянути взаємини М. Я. Грота з Імператорським Новоросійським університетом у двох вимірах – особа і установа та особа і скрижалі університетської пам'яті. Перший, як вже зазначалось, має своє віддзеркалення у відповідному архівному матеріалі, а другий – на сторінках праць з історії Університету.

Перший навчальний рік розпочався для М. Я. Грота взимку. А завершився ще до початку літа – практично 7 травня 1884 р., коли було складено іспити по його кафедрі. У разі пересувань по імперії викладачі мали повідомляти про це керівництву і одержувати спеціальний «білет». Вже наступного дня він попросив ректора видати йому такий документ, оскільки мав намір 12 травня відправитись разом з дружиною Наталією Миколаївною та дітьми до Харкова, а потім до Рязанської і Тамбовської губерній, де мав намір провести весь канікулярний час (по 15 серпня). Декан історико-філологічного факультету І. С. Некрасов не бачив перешкод для цього і ректор розпорядився видати необхідний документ¹. Відзначимо, що вибір «столиці» Слобідської України був не випадковим. Адже там, як уже зазначалось, у Чугуївському повіті Харківської губернії побіля села Кочеток знаходився його маєток, власником якого він став через одруження. В останній рік життя він навіть прагнутиме переїхати до Харкова з метою влаштуватись у тамтешньому університеті. Переїзд не вдасться, але похований він, як і його тесть саме в українській землі. Могильна споруда разом з церквою XVII століття вважаються одними з визначних місць цього населеного пункту.

Як зазначав В. І. Шенрок, від першої ж лекції М. Я. Грот став «як і раніше на диспуті у Києві, предметом найгарячіших та найзахоплюючих овацій». Однак швидко виявила себе і зворотна сторона медалі: «популярність, що особливо посилилась після низки публічних читань, дорого обійшлась Гроту, втягнувши його у безліч знайомств, що відволікали його від роботи й незабаром йому наскучили». До того ж «своїми публічними й університетськими лекціями Грот викликав дві протилежні течії, одна з яких була за Грота, а друга – проти нього» і врешті «у Грота виявились запеклі прихильники і вороги»².

Наступний навчальний рік виявився для М. Я. Грота також не безперервним. 5 березня 1885 р. він звернувся до ректора з проханням дозволити йому здійснити відрядження до Варшави та Санкт-Петербургу – з 10 березня і на 28 днів. Дозвіл на подібну подорож і видачу «білета» мав видати попечитель навчальної округи, який оперативно дав згоду – через

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 19. Арк.70.

² Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроде // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 869.

два дні від листа науковця, а ректор виписав такий «білет» «звільнивши у відпустку» подорожуючого. Після повернення у квітні М. Я. Грот написав 13 травня ще одне прохання щодо відпустки на вісім днів (з 16 травня) і видачі «звільнювального свідоцтва». Оскільки жодного навчального навантаження у нього не було, то ні декан, ані ректор не побачили підстав його не відпустити. Другий навчальний рік для нього завершився 6 червня, коли він одержав відповідний «білет», відправляючись на вакації з родиною до обох столиць – Санкт-Петербургу та Москви – «та інші міста і місця Російської імперії»¹.

Страсті навколо особи у той час М. Я. Грота продовжували вирувати. В. І. Шенрок змальовує картину так: «Навіть студенти почали виступати у місцевих газетах проти нього і на його захист; почали видаватись спрямовані проти нього полемічні брошури, поява яких майже співпала з ворожою Гротові статтю в «Деле» «Пересічного читача» (В. В. Лесевич), на яку Грот відповідав у наступному ж № журналу, з полемікою з п. Карєєвим і професором Козловим, який виступив у «Русском багатстве» (редакції п. Оболенського) з різкою критикою докторської дисертації Грота «До реформи логіки»»².

У квітні 1886 р., під час свого третього навчального року, М. Я. Грот знову звернувся з проханням про восьмиденну відпустку (з 3 травня), яке ректор традиційно переправив до попечителя навчальної округи. Після уходу з цієї посади (ще 18 березня 1885 р.) і смерті 26 лютого 1886 р. П. О. Лавровського М. Я. Грот втратив одного зі своїх симпатиків. Втім і новий попечитель (ним став так само філолог-славист Х. П. Сольський) дав швидко згоду, лише зазначивши про необхідність надання двох гербових марок вартістю 60 копійок, які не було додано до відповідного звернення. Проте 24 квітня декан І. С. Некрасов повідомив чиновника, що у М. Я. Грота виникли обставини через які він просив призупинити його відпустку. Але професор знову порушив питання про відпустку – за сімейними обставинами необхідно було завітати до Харкова та Москви на вісім днів (з 14 травня)³.

Очевидно, що подорож до Москви була пов'язана і з намаганням М. Я. Грота перебратись до столичного університету. Адже на той час М. М. Троїцький тимчасово залишив Московський університет. На зусилля М. Я. Грота міністр народної освіти відповів згодою 20 серпня 1886 р., про що і повідомив попечителя, а той, у свою чергу, через тиждень – ректора ІНУ. Того ж дня до С. П. Ярошенка надійшов ще один лист – від ректора Московського університету. В ньому містилось повідомлення про перехід М. Я. Грота та прохання надіслати формулярний список і повідомити фінансову ситуацію щодо поточних виплат ординарному

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 15. Арк. 4, 6, 29, 80, 175.

² Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроде // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 869-870.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 12. Арк. 56, 76.

професорові. Питання було розглянуто на засіданні ради ІНУ 2 вересня і після тривалої затримки – 29 листопада відправили диплом доктора та прохання утримати кошти з М. Я. Грота, оскільки йому було видано платню і квартирні гроші по 1 вересня, а «столові» – аж по 1 жовтня, що опосередковано вказує на раптовість розв'язання справи з переїздом до Москви як для професора, так і для ІНУ. Всього сума склала 106 рублів і 30 копійок. Впродовж січня–лютого вже наступного 1887 р. з Московського університету просили ще раз такі надіслати формулярний список М. Я. Грота і пояснили, що потреби стягувати з нього всі названі вище виплати немає, оскільки у Москві йому призначили платню саме від зазначених дат. 21 травня ректор Московського університету втретє звернувся до свого колеги в Одесі з проханням надіслати копію згаданого формулярного списку, що і було виконано 6 червня¹. Отже офіційні стосунки М. Я. Грота з ІНУ вкладаються у часовий відтинок з 1 листопада 1883 р. по 20 серпня 1886 р., тобто неповних як три календарних, так і три навчальних роки.

Одеські роки сам науковець хоч і стисло, але змістовно описав у вже згадуваному автобіографічному нарисі: «продовжуючи розробку питань філософії («Стосунок філософії до науки та мистецтва», «До питання про критерії істини», 1883 р.), М. Я. в Одесі переходить до аналізу деяких соціальних та етичних проблем (дві статті «Про прогрес», 1883 р., дві статті «Про свободу волі», 1883-84 рр., «Про суб'єктивізм в соціології», «Про наукове значення песимізму й оптимізму», 1884 р., «Егоїзм і альтруїзм», 1884, «Про моральну відповідальність», 1885 р. тощо), а також розробляє питання «Про класифікацію наук» (1884) и «Про класифікацію філософських систем» (1884), літографуючи для студентів водночас свої курси з «психології» та «історії філософії». Вивчення філософії Джордано Бруно (2 статті в 1885-86 рр.) приводе його до захоплення метафізичними питаннями і викликає його одеську роботу «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» і тривалі заняття Платоном, Шопенгауером і Кантом»². Своєю працею М. Я. Грот викликав великий інтерес у тих, хто цікавився філософськими питаннями, а для самого науковця одеський досвід, як відзначив В. І. Шенрок був «свого роду спокусою, можливо корисною для підготовки до майбутньої діяльності у Москві, де, як відомо, він з'явився у всебічному озброєнні зрілого філософського розвитку». Причому він зазначив, що у Москві такого захоплення і небайдужості як у Києві та Одесі у М. Я. Грота вже не було³.

Сьогодні немає сумніву що майже три роки в Одесі провів і викладав в ІНУ видатний вчений. Але ставлення до одеського сюжету біографії М. Я. Грота з боку університету мало свою логіку і втілення впродовж наступних епох. Отже, після від'їзду з міста розпочалась інша історія

¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 18. Арк. 130, 131, 134, 201-205.

² Грот Н. Я. Автобиографический очерк. С. 340-341.

³ Шенрок В. И. Воспоминания о Н. Я. Гроте // Ист. вестник. 1899. Т. 9. С. 870.

науковця – історіографічна. Насамперед лакмусовим папірцем у цьому можуть слугувати тексти узагальнюючих творів з історії Одеського університету. Осмислення доробку того чи іншого персонажу розпочинається або з жанру ювілейних промов чи некрологів, а справжнє наукове вивчення – дещо згодом. У нашому випадку маємо погляд на М. Я. Грота ще за його життя. Адже незабаром після переїзду до Москви його колега по історико-філологічному факультету професор О. І. Маркевич розпочав писати історію ІНУ за перші 25 років. Дуже об'ємна, де власне історичний огляд посідав менше місця, ніж достеменна довідникова інформація, що перетворила працю, по суті, на енциклопедію, вийшла друком 1890 року. Особливістю її було те, що автор дав короткі нариси фронтально всім викладачам, причому подеколи часто-густо наводив свідчення мемуарного характеру, оскільки фігуранти книги були його сучасниками і з багатьма він був знайомий особисто. Тому його текст, крім наукового аналізу, демонструє особисті враження самовидця, що переводить ці фрагменти у розряд історичного джерела у якому М. Я. Грот «...переважно знайомив своїх читачів з філософією Платона і Аристотеля, потім читав історію грецької філософії, ще деякі спеціальні курси і психологію, і вів зі студентами дуже жваві практичні заняття. Загалом дуже живий викладач, з оригінальними, хоч і дещо неусталеними філософськими поглядами, до фанатизму віруючий у значення філософії і пристрасний пропагандист своїх поглядів, М. Я. Грот «хвилюючись і поспішаючи» провів час перебування свого в Одесі, поживавив вивчення філософії у Новоросійському університеті; слухачів у нього, й зі студентів інших факультетів, була завжди сила; із учнів його вийшли й такі, котрі серйозно займаються філософією. Не задовольняючись університетською кафедрою, професор Грот створював гуртки для занять філософією, постійно читав публічні лекції тощо, причому він завжди й скрізь готовий був полатати свого списа за своє філософське вчення. І дійсно противники було найрізноманітніші...»¹.

Історія ІНУ за 50 років була написана лише у форматі журнальної статті. І хоч її автор – М. Г. Попруженко – в огляді наук приділив більше уваги гуманітаристиці, але там не знайшлось місця ні для М. Я. Грота, ані для філософії загалом². Втім, наче як компенсація, у 1915 р. з'явилась ціла низка інших публікацій. Серед них особливе місце посідає стаття відомого одеського журналіста А. Є. Кауфмана (1885-1921) «За лаштунками університета-ювіляра (зі спогадів і бесід)», яка мала публіцистичне спрямування, адже автор прагнув говорити не стільки про «світло», тобто заслуги навчального закладу у сфері науки й освіти, а про «тіні», якої, на його думку, не було у попередніх «офіційних» історіях. «Канонізованих»

¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890.

² Попруженко М. Г. Императорский Новороссийский университет : по поводу 50-летия его существования // Ист. вестник. 1915. Т. CXL. Май. С. 590-605.

раніше персонажів було піддано критиці й змальовано дещо в іншому світлі – зокрема пролунав закид, що багато хто відволікався від науки заради різноманітної іншої, в тому числі фінансової, діяльності. Разом з тим він відзначав тих викладачів, які разуче відрізнялись на цьому тлі і серед них бачимо нашого героя: «метеором пронісся на одеському обрії професор філософії М. Я. Грот, який зумів підняти у пшеничній Одесі значний інтерес до філософії, і загалом, до умоглядних наук. Це була людина надзвичайно рухлива і діяльна, яка увесь час про щось клопоталась». Відзначаючи інтерес і полеміку навколо творчості науковця автор заключає: «але «напрямок» Грота зовсім не відрізнявся сталістю. Він пройшов всі фазиси філософського мислення, починаючи з позитивізму, захоплювався психологією, теорією снів, «реформував логіку», удався до метафізики, а останній час віддавався цілковито етиці. Але хай там що, Грот сів в Одесі рясне насіння любові до філософії...»¹.

Статті названих вище авторів були написані напередодні буремних революційних подій внаслідок яких тимчасово зник і сам університет. Замість імперського виник радянський дискурс історіописання, який пройшов помітну еволюцію. Наступна праця з історії вже Одеського державного університету вийшла друком 1940 року, тобто в умовах піку тоталітаризму, коли історична наука мала відігравати відчутну ідеологічну функцію у суспільстві. Тому помітним в книзі стало змальовання суспільно-політичної ситуації («революційної боротьби») навколо університету та відображення її у стінах навчального закладу. Наприклад, у «гротівські» роки в ІНУ всі інші перекрыли такі події, як викриття у місті у 1883 р. очолюваного студентом ІНУ гуртка самоосвіти у якому вивчали праці модних тоді радикальних публіцистів і літературних критиків Д. І. Писарева та М. О. Добролюбова чи студентський демарш 25 листопада 1885 р., коли студенти відмовились слухати лекцію професора М. Ю. Чижова і піддали обструкції університетського інспектора². Для історії науки чи науковців, за окремими виключеннями, що торкались «прогресивних» вчених, місця там не знайшлось. Очевидно, що М. Я. Грот не потрапив до їхнього числа, втім, як і до кола «реакційних».

Майже не змінилась ситуація і у книжці 1965 р., видана під прізвищами трьох авторів, на 100-річчя університету. У передмові було наведено дев'ять прізвищ найвідоміших вчених ІНУ серед яких лише два гуманітарія (Ф. І. Успенський та В. І. Григорович). У розділі про наукові традиції насамперед розглянуто доробок «передових» вчених і знову такі немає згадки, ні про М. Я. Грота, ані про наявність філософської

¹ Кауфман А. За кулисами университета-юбилера : из воспоминаний и бесед // Голос минувшего. 1915. № 12. С. 176 ; Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сб. воспоминаний / сост. Ф. А. Самойлов. Одеса, 1999. С. 87.

² Одесский университет за 75 лет (1865-1940) / отв. ред. К. П. Добролюбский. Одесса, 1940. С. 34.

чи психологічної науки ІНУ. Певним поясненням цьому може слугувати така узагальнююча ремарка про розвиток гуманітарних наук: «Але якщо в галузі природознавства передові дослідники ставали на стихійно-матеріалістичні позиції і це давало можливість здійснювати великі відкриття, то в галузі суспільних наук, що підпорядковувались інтересам панівних класів, учені залишались на ідеалістичних позиціях і не могли прийти до розкриття об'єктивних законів розвитку суспільства, хоч накопичували великий фактичний матеріал і розширювали тематику наукових досліджень»¹. Згадаємо, що з часів О. І. Маркевича помічена еволюція М. Я. Грота до ідеалістичного напрямку у філософії. Це було достатньою «рекомендацією», щоб випасти з когорти видатних.

Зовсім іншу картину бачимо у солідній книзі «Історія Одеського університету за 100 років» (1968), підготовлену колективом авторів, і яка містила нариси розвитку наук в Університеті. Можна вважати що на сторінках цього видання відбулось «перевідкриття» М. Я. Грота в історичній пам'яті університетського загалу, адже він став фігурантом аж двох підрозділів, які належали перу видатних радянських науковців.

Підрозділ «Філософія» написав С. Я. Коган. Автор, звісно що у межах тодішнього методологічного дискурсу, відштовхуючись від «основного питання філософії», визначальної дихотомії матеріалізм/ідеалізм, вельми коректно і струнко вималював контури Грота-філософа і його ідей в ІНУ, виділяючи тільки його і М. М. Ланге як викладачів філософії в ІНУ. У час приїзду філософ, на його думку, був сформованим під впливом І. Канта, Г. Спенсера і Є. Дюрінга позитивістом за «наявності деяких елементів матеріалізму (в галузі гносеології)», який додержувався «сенсуалізму у його позитивістському тлумаченні». Саме не випадковою була його вступна лекція, присвячена спробі нового визначення поняттю прогресу. Саме через позитивістські постулати у його працях і виступах його було звинувачено у матеріалізмі й атеїзмі. С. Я. Коган дав стислі, але місткі та критичні характеристики його одеській лекції «Завдання філософії у зв'язку з вченням Джордано Бруно», а також праці «До питання про критерії істини», виданій 1886 року вже у Санкт-Петербурзі. Водночас він, як і попередники, вказує на еволюцію поглядів філософа, який у брошурі «Про напрямки і завдання моєї філософії» перейшов на позиції «відкритого ідеалізму», намагаючись «поєднати релігію і філософію у дусі Соловйова». Теорія «світової любові», висунута у цій праці, на думку радянського вченого, «покликана була прикрашати непривабливу дійсність царської Росії». Він вважав, що переходу науковця з ІНУ до Московського університету сприяв саме розрив з позитивізмом².

¹ Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – 100 років. Одеса, 1965. С. 3, 28.

² Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968. С. 300-302.

Високу оцінку діяльності М. Я. Грота в Одесі у підрозділі «Психологія» дав Д. Г. Елькін. На його думку науковець «прагнув надати курсові психології характер серйозної наукової дисципліни, насичуючи її даними власних шукань і досліджень видатних психологів». У дусі часу він так само відзначив захоплення М. Я. Грота матеріалістичними ідеями в одеський період, що тягнулось від часу магістерської дисертації на тему «Психологія відчуттів». Прогресивне значення, на думку радянського дослідника, мало положення М. Я. Грота про зв'язок психології з фізіологією та соціологією. А загалом «певне» позитивне значення перебування науковця в ІНУ було у тому, що психологія здобула значний розвиток у навчальному закладі загалом, і зокрема у ній почав набувати асоціаціонізм та пов'язаний з ним експериментальний метод дослідження¹.

Наприкінці радянської доби, до 125-річчя Університету, з'явилась чергова книжка з його історії. Багато в чому, крім заключної частини, вона повторювала, але у стислому форматі, зміст попередньої праці. Невід'ємним було зауваження про те, «що курс філософії в цілому у Новоросійському університеті викладали з позицій ідеалізму», але при цьому і назвали двох, уже згадуваних вище, основних його представників. Як і чверть століття перед тим словами С. Я. Когана (уже відсутнього серед колективу авторів) визнали, що атакуючи концепцію Берклі, М. Я. Грот виступав на захист «наївного реалізму». Згадано ж його і серед чотирьох викладачів, які викладали психологію в ІНУ. Прикметно, що фрагменти з філософії та психології в ІНУ представлені поряд. Отже, в цих семи абзацах перед нами М. Я. Грот постає у двох іпостасях – як філософ, так і як психолог².

Подібна структура викладу збереглась і у новітньому виданні з історії Університету (2000). Різницею стало лише дзеркальна переміна дозування інформації про М. Я. Грота – мінімум як про філософа, більше – про психолога у стилі Д. Г. Елькіна: «обстоював зв'язок психології з фізіологією. А згодом перейшов до аналізу деяких соціальних та етичних проблем. Зокрема вченого цікавили проблеми свободи й морального обов'язку»³. У новітньому біографічному словнику «Професори Одеського (Новоросійського) університету» М. Я. Гроту присвячено досить розлогу статтю трьох авторів, які слушно зауважили, що його одеський період життя «відзначений величезною творчою активністю, формуванням основного кола проблем і ідей що набули згодом подальшого розвитку»⁴.

¹ Там само. С.383.

² Одесский университет, 1865-1990 / отв. ред. И. П. Зелинский. Одесса, 1991. С. 35-36.

³ Історія Одеського університету (1865-2000) / гол. ред. В. А. Сминтина. Одеса, 2000. С. 41, 43.

⁴ Сумарокова Л. М., Іванова-Георгієвська Н. А., Іванков О. П. Грот Микола Якович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. 2-е вид., доп. Одеса, 2005. Т. 2. С. 361.

Завершити все наведене вище хотілось би словами Л. Є. Оболенського, який цілком слушно висловився на шпальтах газети «Одеський листок» у 1899 році, про перебування М. Я. Грота в ІНУ: «...Одеса може вважати його частково своїм і пишатись тим, що така людина жила і працювала в її середовищі, зустрічаючи живий відгук своїм прагненням. Так, це був найліпший час у духовному житті Одеси»¹. Твердження не беззаперечне, але не можна не визнати, що Новоросійський університет і його інтелектуальне оточення в Одесі стали тим середовищем у якому М. Я. Грот апробував свій уже набутий науковий доробок і підготував ґрунт для подальшого фахового зростання.

---

¹ Оболенский Л. Е. Из моих воспоминаний о Н. Я. Гроте. С. 199.